Amagau lo valencià! (2/3)

Autor: Jordi Bilbeny
Data de publicació: 07-09-2012

Es van passar tots els escriptors catalans, d'un dia per l'altre, bruscament, a escriure en castellà, perquè era una llengua més noble? Per raons de mercat? O simplement per les coaccions, sancions i perills que van haver de patir per part de les autoritats competents i que, al final no van poder salvar? En Jordi Bilbeny ens ho explica en aquest document

Si tornàvem als versos en qüestió, ens adonem que l'editor fa servir també per exposar el que s'esdevé amb l'autor i el seu nom el verb "tiranitzar". Diu que aquests individus que tradueixen les obres, en arribar a l'autor, "el nom tiranitzen". Tiranitzar: un altre mot clau per entendre tot el que passava amb l'autoria de les obres catalanes a la València de final del segle XV i de començament del XVI.

En Joan Coromines, en cercar sentit al mot tiranitzar a fi d'explicar-ne el sentit, la història i l'etimologia, recorre al substantiu que apareix al Tirant lo Blanc: "tirant vol dir usurpador de béns o, més propi parlar, ladre"1. Amb la qual cosa tenim una referència al Tirant quasi coetània al sentit que apareix al pròleg de l'Espill. Però En Coromines precisava encara que el concepte de tirà és sinònim alhora de "crueltat, obra implacable i inhumana"2. Per això, en comentar un manuscrit del segle XVIII on s'equipara tirants a botxins, creu que aquí els tirants "són simplement els executors de justícia"3. Cosa totalment versemblant, tant en el context històric, com en el literari que vinc comentant, perquè, d'acord amb la normativa censora i de control d'impremtes, només els membres de la justícia podien ordenar de supervisar les obres abans que s'estampessin i fer-hi introduir els canvis que més els convingués.

Però En Coromines fa un pas endavant i analitza el mot tiranitzar que trobem als versos preliminars de l'Espill, que l'editor dedica als ja més que coneguts peritíssims lectors. Doncs, bé: per ell, aquí "sembla haver-hi clarament una sarcàstica al·lusió a l'abús de M[artí] J[oan de] Galba apropiant-se l'obra de J[oanot] Martorell"4. I tot seguit, i retornant a l'editor, "a propòsit de l'ús que hi fa de tiranitzar, en el sentit d'abusar criminosament", està convençut que el terme enclou "una coent acusació, disfressada, de l'escandalosa suplantació literària perpetrada per l'espaviladíssim animal

que fou Martí J[oan] de Galba"5.

En Coromines creia que darrera del terme tiranitzar calia descobrir-hi una "escandalosa suplantació literària" de l'autoria d'un llibre, que, en el seu cas, pensava que es tractaria del Tirant, on En Galba prendria el lloc a En Martorell. I s'hi acostava molt, perquè, si bé hi va haver una suplantació d'autoria al Tirant, com ha demostrat amb encert En Josep Guia, per qui En Roiç de Corella serà tiranitzat per En Joanot Martorell6, per contra, aquí no va existir cap traducció. El Tirant es va escriure en català i es va publicar en català. Llavors, la tirania no podia ser completa, perquè el prologuista de l'Espill exposa amb totes les lletres que, a més a més de canviar el nom de l'autor i els títols, les obres són traduïdes sistemàticament. La tirania no era rodona i absoluta en el supòsit d'En Coromines, però, noresmenys, es va adonar amb tota naturalitat que el que deia l'editor de l'Espill era que algú, en aquells anys precisos, ja perpetrava "una escandalosa suplantació literària".

Els mots d'En Coromines no han passat desapercebuts per En Joan Fuster, que els interpreta de forma semblant: "La intromissió d'algú en l'original d'un altre no era cosa insòlita en la literatura d'aquella època, com no ho fou abans ni ho ha estat després. Els experts que preparen edicions crítiques saben bé que les variants d'una obra no sempre són degudes a un error del copista o del tipògraf: de vegades hi ha la deliberada intervenció d'un tercer, que en vol «millorar» el text, o l'eixampla amb interpolacions de collita pròpia, o simplement l'adapta a unes circumstàncies noves que l'autor original no podia preveure"7. I, entrant ja més directament en la manipulació que En Coromines denunciava del Tirant, hi afegia: "Joan Coromines, que s'ha ocupat incisivament en la tasca de discernir la frontera entre Martorell i Galba dins la baluerna retòrica del Tirant, insinua que els contemporanis de l'edició de 1490 i els lectors immediatament posteriors sabien que el llibre de Joanot Martorell havia estat víctima d'una maquinació ignominiosa. Coromines retrau un parell de versos que cita el mateix Onofre Almudèver, però en 1531, és a dir uns quaranta anys després de l'aparició del Tirant i, per consegüent, amb la possibilitat d'una memòria encara fresca del fet:

«Són molts qui dels altres tractats tradueixen

i el nom tiranitzen ab sols un capítol».

"El verb «tiranitzar» seria, ací, una al·lusió clara a la duplicitat d'autoria que el colofó del llibre consigna"8. I acaba reblant que "no sembla inversemblant la conclusió, en principi"9. És a dir, que si En Fuster creu versemblant –en principi, és clar– que el mot tiranitzar es pugui emprar per designar una suplantació d'autoria al Tirant, tal com s'esdevé al pròleg de l'Espill, és que, en conseqüència, el que l'Espill denuncia ha de ser també una suplantació d'autoria. D'autoria i de llengua, perquè el pròleg diu ben clarament que "són molts qui tradueixen els tractats dels altres". I justament per això, i fent-hi explícita referència, En Sanchis Guarner ha deixat escrit que "el poeta valencià anònim que lloà el Spill de Jaume Roig en l'edició de València [del] 1531, defensava la nostra llengua contra la penetració del castellà"10. Exactament. Tot i que no diu quins són els artificis que es fan servir, ni com ho fan, ni qui hi ha darrera d'aquesta penetració al nostre país de la llengua castellana, sí que és cert almenys que s'hi denuncia la castellanització de les obres catalanes.

Ara, per fi, ja sabem, doncs, que els tirants i tiranitzadors formaven part de la jerarquia del poder i tenien un interès clar i rotund: usurpar o robar l'alta literatura catalana, traduir-la al castellà i rebatejar-la amb noms d'autors castellans, després de fer-ne desaparèixer diligentment els originals, després de plantar tòxics baladres. I molt específicament també, després de devastar i fletxar les obres i els autors. Perquè encara no hi havia fet esment, però el text denunciador també explicita que aquests traductors i usurpadors, no només tradueixen i canvien el nom dels autors, sinó que, a fi d'aconseguir-ho, "sembren baladres, arrullen i fleixen".

Ja he comentat que el baladre és una planta tòxica. És a dir, doncs, que el que denuncien els versos proemials és que certes autoritats, amb competències plenes sobre el control d'impremta, escampaven una mena de tòxic, –segurament els arguments a favor de la traducció de les obres– amb la finalitat que els autors s'avinguessin a traduir-les, sense gaire o cap oposició, al castellà. Ja hem vist també com l'autor del pròleg titllava aquests diabòlics detractors de "verinosos". Eren verinosos els qui intentaven impedir la publicació de l'obra. En conseqüència, ara em sembla ben congruent que es torni a parlar de verí. Els verinosos detractors sembren plantes verinoses: sembren baladres. Com a forma de coacció. El verí inoculat faria que els autors accedissin a la traducció. O no. El que sabem és que el pròleg és un clam a la protecció davant d'aquestes coaccions "diabòliques". I ara els versos hi tornen a insistir. I, per si no fos prou, es denuncia de nou que, paral·lelament a aquestes coaccions, els responsables de l'operació "arrullen i fleixen". Si el tòxic havia d'intoxicar és que havia de deixar indefens l'autor o autors. Els havia de paralitzar. Efectivament, "arrullar", té aquest significat precís: "adormir els infants amb cançons dolces i monòtones"11, però també te l'accepció de "deixar-se endur d'una passió violenta"12, perquè –m'imagino–, les coaccions no es podrien pas dur a terme sense

que hi hagués implícita o explícita alguna mena de violència. Per això, finalment, "fleixen". Aquest és un mot que resumeix del tot l'acció que es blasma a la frase en qüestió: primer s'intenta intoxicar els autors, després se'ls adorm i, com a colofó, es "fleixen". Fleixar té també diverses accepcions. I també em vénen com l'anell al dit per escatir què passava amb els llibres catalans del moment. Doncs, bé: tant pot voler dir "blegar, vinclar"13, perquè, al capdavall, els escriptors catalans es blegaven a la voluntat de les autoritats que els manaven que traduïssin llurs obres, com significa "ferir d'un tret de fletxa"14, o, simplement ferir, perquè era amb l'estocada final que l'autor acabaria cedint.

5.- L'Onofre Almudèver, al Procés de les Olives, denuncia que es fan desaparèixer les obres dels clàssics valencians (1561)

Si això quedava ja clar al 1531, en què va aparèixer aquesta edició de l'Espill, trenta anys més tard, els estralls perpetrats sobre les edicions d'autors catalans i en llengua catalana ja eren tan i tan esgarrifosos, que l'Onofre Almudèver advertia que, si tot seguia així, els monuments literaris que ens havien llegat els nostres passats desapareixerien del tot. Ho exposava sense embuts, sense pèls a la llengua, en una "Epístola proemial als Lectors" que incloïa a tall de pròleg al Procés de les Olives i Somni de Joan Joan, editat a València al 1561. Aquí hi exposava que "En lo temps que mes apartat estava de conversar ab les Muses, amantissims Lectors, lo enteniment, que tostemps esta en vetla, senti que tocaven a les portes del descuyt lo zel y amor de la nostra materna llengua. Que acompanyats de la Raho venien, i entrant en lo pati de la voluntat, prengue la Raho la ma del dir, y a mi en persona de tots los altres Valencians, ab paraules de gran sentiment per un modo imperatiu me comença arguhint de parlar en esta forma: Si no fosseu ingrats a la llet que haveu mamat y a la patria on sou nats, no dormirieu ab tan gran descuyt: ans uberts los ulls de la consideració, veurieu com se us van perdent les Perles y Margarites que ab continues vigilies los vostres passats adquiriren, y apres les vos dexaren. Perque de aquelles, y ab aquelles, vos adornasseu y enriquisseu en les conversacions y ajusts de persones avisades"15.

Aquests mots, que han estat repetidament i contínua tan mal compresos com mal interpretats, no diuen pas que els valencians s'hagin passat al castellà, sinó que són un clam desesperat en contra la desaparició galopant de les obres valencianes escrites fins al moment. Ho posava en relleu també En Fuster quan deia que "de l'«Epístola proemial» del 1561, es dedueix més la queixa per l'oblit a què restaven condemnades les obres antigues, que no pas la denúncia d'una dimissió lingüística, perillosa de cara al futur"16. Sí i no. I tant que no hi ha cap queixa per cap dimissió lingüística, perquè ningú no dimitia en l'ús de la llengua. Ningú. I la mostra més evident és que tots els dietaris d'aquella època s'han preservat escrits en català. Per En Sanchis Guarner, "durant la primera meitat del XVI foren bastants els erudits valencians que es mantingueren fidels a la llengua del país. En aquesta centúria floreix a València la historiografia regnícola. Tots els nombrosos dietaris referents a la guerra de Germania (1519-1522) estan escrits en llengua autòctona. Pere Antoni Beuter, el primer dels cronistes valencians, publicà en 1538 la Primera part de la Història de València en la llengua del país. Redactaren també en valencià els seus llibres de memòries Francesc March (1540) i Gaspar Antist (1555). I així mateix, Martí de Viciana, segons declaració pròpia, escriví originàriament en valencià la seua Chronyca de Valencia, publicada en castellà el 1566. A la primeria de la setzena centúria una colla de poetes valencians segueix cultivant la poesia autòctona"17. No hi havia doncs, abans que el llibre passés per la impremta, cap enlluernament pel castellà, cap tendència natural a la castellanització. En Sanchis Guarner continua parlant de la poesia: "Els temes eren sovint religiosos, però molt més sovint festius, i alguna volta fregant la carrincloneria. Prosseguien les tertúlies literàries de clergues, cavallers, notaris i algun mercader, fruit de les quals eren nombroses obres en col·laboració. Continuava l'afecció als certàmens literaris, incentiu que provocava que molts poetes ocasionals i molts versos mediocres.

"En un certamen poètic marià celebrat a València el 1532 i estampat l'any següent, les Obres en laor de la Puríssima e Inmaculada Concepció, en què els participants poden lliurement concórrer en «l'estil, art i llengua que us sia ben vista», figuren 26 poemes originals de 20 poetes, 17 dels quals escriuen només en valencià, un poeta –Andreu Martí Pineda– té dos poemes en valencià i altres dos en castellà, un altre poeta té un poema sol en castellà, i un altre poeta un poema sol en italià. La proporció, doncs, és prou semblant a la de l'anterior certamen marià de 1474"18, en què tothom escrivia en català.

En Fuster en això és totalment conscient i radicalment assertiu: "Certament, i a mesura que hem dedicat més atencions als segles XVI, XVII i XVIII, hem pogut veure que l'ús literari de la llengua, i la seva lectura, no havien estat interromputs, o no tant com ens havia fet creure la tradició historiogràfica de la Renaixença. Mai, en aquests tres-cents-i-

tants anys, el català no deixà de ser una llengua «culta», escrita i llegida. D'això n'estem ben convençuts"19. Però no em sembla encertat creure, com també fa En Fuster, que del text de l'epístola al lector que escriu l'Almudèver es pugui deduir "l'oblit a què restaven condemnades les obres antigues"20. De quin oblit parlem? Quin oblit hi havia? Del que es queixa precisament l'editor és que sempre algú es recorda que aquestes obres hi són i les fa desaparèixer. Aquest és un matís que no caldria perdre de vista. Aquest és el matís substancial, revelador. Per això l'Almudèver diu sense cap mena de subterfugi que "se us van perdent les Perles y Margarites que ab continues vigilies los vostres passat adquiriren, y apres les vos dexaren". Als valencians els desapareixen –se'ls van perdent– davant dels nassos les obres literàries dels seus passats. Els desapareix el llegat literari: és això el que diu el text. No es queixa pel fet que ningú no escrigui, ni que ningú no escrigui en català. Es queixa perquè, mentre els valencians dormen descuradament, les obres s'evaporen: s'evaporen les perles i margarides del temple literari. Això és el que diu i no res més. I això és realment el que va passar. Ens ho recorda, per si de cas, En Josep Maria Nadal: "Si repassàvem les impressions o reimpressions d'autors clàssics catalans en els primers tres quarts del Cinc-cents, de seguida constataríem l'existència d'una ruptura important amb la tradició literària catalana"21. I tot seguit concloïa: "Tret d'Ausiàs March i de Jaume Roig, sembla que tota la producció literària catalana anterior al segle XVI hagi estat oblidada gairebé totalment"22. I tant! Havia estat prohibida gairebé totalment. Aquest és el matís que calia introduir perquè tot prengués sentit i coherènica: la prohibició gairebé total i absoluta, contra la qual no van poder fer res els autors del moment.

Per això mateix l'Almudèver, indignat, clamava al cel perquè els valencians dormen –que vol dir viuen– badocament i ingrata, i no són prou valents o decidits per defensar la pàtria on han nascut. Amb la qual cosa tenim, ara, de retop, que defensar la pàtria és defensar també les obres que els valencians han escrit. Al segle XVI llengua i pàtria ja anaven de bracet. Ja s'identificaven. És evident que no era l'única identificació possible. Però hi era. I era fonamental. I era en la ment de molts escriptors, que en deixaven constància.

Per l'Eulàlia Duran, entre el "conjunt de mites i símbols que donaven sentit al propi passat, cal afegir-[n']hi un d'igualment essencial: el de la llengua. La seva vinculació amb la pàtria és un fet nou i potser minoritari al segle XVI. Però tenim constància de la seva existència"23. Insisteix que "la llengua pot arribar a definir la pròpia pàtria"24. I, finalment, rubrica convençuda: "la resposta a la necessitat de prestigiar la llengua catalana, en el sentit humanístic, fou la de considerar-la com a gairebé sagrada"25.

Però la llengua –el culte a la llengua– es donava principalment a les obres escrites en català. Defensar la llengua, doncs, era defensar les obres. I consolidar les obres era, tancant el cercle, consolidar una llengua, dotar-la d'un prestigi cultural. Com diu En Nadal amb tota la raó del món, fent referència a la construcció d'una llengua italiana de cultura que servís per a tots els italians, "una literatura convertia una favella en una lingua, condició indispensable per competir amb el llatí. [A la Catalunya], aquesta llengua literària podia haver-se fet a partir de la imitació dels autors clàssics autòctons. Això proposà Onofre Almudèver"26. Per això exhortava a defensar les obres dels clàssics per davant de tot i per sobre de tot. I precisament perquè no les defensen, l'Almudèver assegura "majorment que par que aço redunde en desonra vostra, vist que los stranys les amen, estimen y tenen y les s'apliquen"27, que a mi em sembla una forma subtil de dir que els castellans –los stranys o forasters– les tenen i se les fan seves. Les tradueixen. I esdevenen, així, irreconeixibles. En aquest sentit parla de la traducció que han fet els castellans dels poemes d'Ausiàs March, la qual cosa li serveix per dir que "com a estos que dit tinch [és a dir, als castellans] no·ls sia natural, axi per la carencia de la força de la llengua com per la varietat dels enteniments, ajudant-hi lo gran discurs del temps, en les obres dites y en estes que aci narrare, sens moltes altres dignes de ser portades a la noticia dels homens y ser tengudes en la estima que ells merexen, de cada dia se van corrompent los vocables. Y algunes vegades pensant millorar-los, com lo vers sia una cosa tan delicada, muden la sentencia, o alteren los versos: de tal manera que si huy tornassen algunes delles davant sos propis autors no les conexerien"28.

És cert que es parla de traduccions. I que al costat dels castellans s'hi esmenten també els catalans. Però aquests tindrien la llengua com a natural, perquè som davant d'una mateixa llengua. I el text especifica amb totes les lletres que els qui acaben capgirant el missatge de les obres i la llengua, ho fan justament perquè "no·ls sia natural". Llavors, jo crec que l'ús d'ambdós termes i el fet que es parli de traduccions és l'argúcia necessària per poder denunciar les desaparicions, perquè aquestes també comportaven intrínsicament una traducció.

Fixem-nos ara que, just aquí, parlant d'aquestes obres que són modificades, l'Almudèver escriu: "Per hon vos amoneste y tant quant puch encarregue que torneu sobre vosaltres y respongau per la vostra honra en no deixar perdre les obres de tan celebres autors, sino que renovant-les mostreu a les nacions estranyes, la capacitat de les persones, la facundia de la llengua y les coses altes que en ella estan escrites"29. L'exhortació és tan contundent com transparent: "no us deixeu perdre les obres de tan cèlebres autors!". Les obres es perdien! Hi insisteixo: l'Almudèver no exhorta els valencians a escriure en la llengua pròpia, ni els amonesta per no haver-ho fet ni per no fer-ho. No. No els podia pas retreure que fessin allò que no feien. Ni els renya per oblidar els llibres dels passats: per oblidar-los poc, massa o del tot. Fixem-nos també que reclama que cal renovar les obres dels autors cèlebres. Renovar-les vol dir reeditar-les.

D'aquí, doncs, la seva tasca incombustible d'editor. Si els valencians no reeditaven els seus clàssics, algú altre ho faria, sota un altre nom, sota l'anonimat, però ja traduïts al castellà. Ho ha intuït En Manuel de Montoliu, pel qual "el conegut editor Onofre Almudèver, que al voltant del 1560 tracta de promoure un renaixement de la literatura valenciana a base d'edicions d'antics poetes"30. D'antics poetes i d'altres autors, certament. És molt evident que si l'Almudèver es va dedicar a reeditar els clàssics valencians, mentre s'exclamava que desapareixien, és que el perill era, precisament, la desaparició dels textos clàssics valencians. Un perill que només es podia combatre –en part– reeditant tants autors com fos possible.

Cert: a mesura que anem avançant en la presa de consciència general del que realment passava en el moment que un escriptor enllestia un llibre, em vaig adonant de la importància que tenia la impressió de les obres. Com hem vist, l'Almudèver reclamava que s'editessin els clàssics a fi que no es perdessin per sempre més. I no pas en l'oblit i la pols del temps. Si no s'editaven a càrrec dels mateixos autors o d'amics i parents propers, els editaven uns altres personatges força sinistres. Per contra, si hi havia la voluntat d'estampar-los, el perill no desapareixia sinó que es transformava en una altra mena de parany: els llibres podien sofrir tota mena de canvis, des d'una simple traducció a canvis en l'autoria, desnaturalitzacions pregones, deslocalitzacions de pàtria o la mateixa desnacionalització de l'autor. Així, quan En Claudi Bornat, edita la Selva de Aventuras, a Barcelona, al 1565, encapçala el llibre amb una carta seva "A la Serenissima, Inclyta, y muy poderosa Senyora Doña Ysabel, por la divina clemencia Reyna de las Españas", on ens assegura: "Grande daño redundara a la comun utilidad, si esta obra no se imprimiera, porque a la postre se perdiera, como se han perdido muchas obras de admirables autores: los nombres delos quales son en grandissima manera alabados, y las obras dellos aun no han venido a nuestra noticia"31.

És clar que l'autor hi afegeix, acte seguit, tot un reguitzell de noms d'autors clàssics grecs i llatins. Però, com que ja estem acostumats a llegir entre línies, el text escrit és el text escrit. I s'avé perfectament al que vinc comentant fins aquí i a la realitat cultural de la Catalunya de tot el segle XVI. Per això mateix, En Bornat reblava que "temiendo yo pues, que no aconteciesse lo mismo en esta obra, he le querido con mi Impression dar vida, y imprimir grande numero della"32. L'Almudèver ho deia obertament i ara En Claudi Bornat ho ve a corroborar, si bé de forma indirecta, amb el seu testimoni particular. Ambdós ens confirmen que si no imprimeixen, les obres s'esfumen per sempre.

Som cada vegada més i més conscients que l'Almudèver no "defensava la fidelitat a la llengua", que diu En Sanchis Guarner33, ni expressava "l'enyorança de les lletres valencianes del passat, l'amargor de constatar l'oblit en què aquestes havien caigut", com comenta En Badia i Margarit34. O no tan sols expressava la fidelitat a la llengua. No tan sols l'enyorança i l'amargor. El que el país s'hi està jugant és molt més. L'honor, segons l'Almudèver, no es perd per no escriure en català, per no ser fidel a la llengua, sinó, específicament i explícita, per deixar-se manllevar les obres dels autors cèlebres. Aquest és el gran perill que denuncia i del qual depèn l'honor de la pàtria: que els castellans es quedin el temple de les obres catalanes o les esgarrïn del tot. Suposo també que va ser per aquesta mateixa estratègia, que no s'han conservat les seves obres poètiques, mal que la poesia i la seva persona fossin admirats i lloats per molts, i haguessin obtingut un gran ressò i una gran fama, tal com ho exposa En Gaspar Gil Polo:

"Aquel a quien de drecho le es debido

por su destreza un nombre señalado,

de mis sagradas Nymphas conoscido,

de todos mis pastores alabado,

hara un metro sublime y escogido,

entre los mas perfectos estimado,

este sera Almudevar, cuyo buelo

ha de llegar hasta el supremo cielo"35.

Doncs, bé: aquest metre sublim, escollit i estimat entre els més perfectes i lloat pels escriptors més notables, com en el cas present d'En Gil Polo, ens ha desaparegut per sempre. Les poquíssimes referències que n'han quedat és tot el que ara mateix tenim. Aneu a saber a quin autor castellà deuen haver atribuït la seva obra!

Jordi Bilbeny

NOTES I BIBLIOGRAFIA

1 JOAN COROMINES, Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana; Curial Edicions Catalanes, S.A.; 2a edició, Barcelona, 1980, vol. VIII, p. 498.

2 Ídem.

3 Ídem.

4 Ídem, p. 499.

5 Ídem.

6 Vg. JOSEP GUIA I MARÍN, De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del «Tirant lo Blanc»; Recerca i Pensament-2, Editorial Afers, Catarroja, 1996.

7 JOAN FUSTER, "Consideracions sobre el Tirant"; Obres Completes-VII, Llengua, Literatura, Història-2, Edicions 62 s/a, Barcelona, 1994, p. 267-268.

8 Ídem, p. 268-269.

9 Ídem, 269.

10 MANUEL SANCHIS GUARNER, La llengua dels valencians; La Unitat-7, Eliseu Climent, Editor; 8a edició, València, 1983, p. 25.

11 MN. A. Mª ALCOVER – F. DE B. MOLL, op. cit., tom II, p. 42.

12 Ídem.

13 Ídem, tom V, p. 913.

14 Ídem, p. 915.

15 ONOFRE ALMUDÈVER, "Epistola proemial als Lectors", Lo Proces de les Olives y somni de Ioan Ioan, ordenat principalment per lo Reverent mossen Bernat Fenollar, y lo discret en Ioan Moreno, Notari. E apres per lo magnifich mossen Iaume Gaçull, cavaller, e altres amplificat; València, Ioan de Arcos, 1561, f. s/n.

16 JOAN FUSTER, "Lectures d'Ausiàs Marc en la València del segle XVI", Llibres i problemes del Renaixement; Biblioteca Sanchis Guarner-18, Institut de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadaia de Montserrat, Barcelona, 1989, p. 99.

17 MANUEL SANCHIS GUARNER, Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII i XVIII; Biblioteca Lingüística Catalana-27, Universitat de València, València, 2001, p. 19.

18 Ídem, p. 19-20.

19 J. FUSTER, "Lectures d'Ausiàs Marc en la València del segle XVI"; op. cit., p. 99.

20 Ídem.

21 JOSEP M. NADAL, "Artificiositat i alienació lingüística al segle XVI", Llengua escrita i llengua nacional; Assaig Minor-6, Vallcorba editor, S.A.; Barcelona, 1992, p. 115.

22 Ídem, p. 119.

23 EULÀLIA DURAN, "Renaixement i barroc: la il·lusió de la modernitat", Estudis sobre cultura catalana al Renaixement; Sèrie «La unitat»-185, Eliseu Climent, Editor; València, 2004, p. 79.

24 Ídem, p. 80.

25 Ídem.

26 J. M. NADAL, op. cit., p. 120.

27 O. ALMUDÈVER, op. cit., foli s/n.

28 Ídem.

29 Ídem.

30 MANUEL DE MONTOLIU, Un escorç en la Poesia i la Novel·lística dels segles XIV i XV; Editorial Alpha, Barcelona, 1961, p. 146.

31 Vg. HIERONYMO DE CONTRERAS, Selva de Aventuras; en casa de Claudes Bornat, Barcelona, 1565, foli s/n.

32 Ídem.

33 M. SANCHIS GUARNER, La llengua dels valencians; op. cit., p. 162.

34 ANTONI M. BADIA I MARGARIT, Les Regles de Esquivar Vocables i la «qüestió de la llengua»; Biblioteca Filològica-XXXVIII, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1999, p. 56.

35 GASPAR GIL POLO, Primera Parte de Diana Enamorada. Cinco Libros que prossiguen los siete de la Diana de Iorge de Monte Mayor; en casa de Ioan Mey, València, 1564, foli 92.